

Diňe Gaýgysyz Atabaý -2: dowamy

Category: Edebi makalalar, Kitapcy, Söhbetdeşlik, Sözler

написано kitapcy | 26 января, 2025

Diňe Gaýgysyz Atabaý -2: dowamy

Gaýgysyzyň işe çynlakaý ýapyşyşyny görənler mundan täsirlenýärdiler. İşler gitse-de Gaýgysyz bu işleriň gidiş depgininden razy däldi. Üstesine, Türküstan respublikasynyň çäkleri hem ony dolandyrardan gaty giň. Başga bir ýagdaý hem işe böwet bolýar: bir ýanda Türkkomissiýa, Turkispolbýuro, bir ýanda Türküstan frontunyň ýolbaşçylygy, ýene bir ýanda jeza beriji OGPU-nyň aýratyn bölümleri, ýene bir ýanda bolsa, ýerlerde ýagdaýy bilmän merkezde buýruk berijiler-bularyň ählisiniň örän uly hukuklary, ygtyýarlyklary bar, olaryň hersi bir tarapa çekip bilýär, emma jogap bermeli bolanda Halk Komissarlar Soweti hökümet hökmünde jogap bermeli. Wezipeleriň belli-belli jogapkärlilik çäkleriniň bolmazlygy işi bulaşyklyga salýar. Aýagy ýer tutup başlan merkezi Sowet hökümetiniň jogapkär işgärleri yerlerdäki meseleleriň käbirini çözmeke barha güýje daýanyp başladylar.

Bu Gaýgysyzyň açyk garşylyk görkezmegine sebäp boldy hem-de Gaýgysyz gepleşikler syýasatyny has işeňnír ýöredip ugrady. Fergana jülgesindäki basga-basyşlyk, açlyk-horluk, talańcylyk we gyzyl goşunyň yerli ilaty gyrmasy netijesinde obadan gaçyp gidenler birleşip, mejbury basmaçylyk hereketine başladylar. Bu jülge ajal jülgesine öwrüldi.

Merkezi Sowet hökümeti jeza beriji güýçleri artdyrmak we ilatyň gözünü gorkuzmak üçin täze goşun ýollamakçydy. Ol goşunda öñem talańcy kazak otrýadlary ilatyň hamyny soýup nähak gan dökmäge öwrenişipdiler. Gaýgysyz Fergana jülgesine aýlanyp, hakyky ýagdaý bilen içgin tanşandan soñ, ilat bilen yüz-yüze görüşüp, basmaçybaşylary bilen göz-göze sözleşenden soñ, Fergana baka ýaňadan ugradyljak goşunyň ýoluny kesmek üçin dürli ýerlerde gepini düşündirdi. Oňa ynanyň başladylar we synag üçin Gaýgysyzyň özünü Fergana ýolladylar. Gaýgysyz uly-uly mähelleli ýygňaklarda ýagdaýy açyk aýtdy, sowatsyz, fanatic, yñdarma ilata düşnükli dilde sözledi: "Ýa basmaçylygy taşlap, öz meýliňise görä zähmet çekmäge başlaýarsyñz, şeýtseňiz siziň üstüňize goşun gelmejegine kepil geçýän. Ynanmasaňyz, meni girew alyň-da öz ýerkümäňizde saklaň. Bu birinji çykalga. Bu teklibimi kabul etmeseňiz, onda men gidýän, ors goşuny gelýär, ýene talaň, ýene gyrgynçylyk. Ýagdaýa göz ýetiriň, bolmasa gyrlyp tükenersiňiz."

Gaýgysyz uzak-uzak, gizlin-gizlin gowaklarda oturan basmaçylaryň arasynda baranda-da bu teklibi aýtdy. Ol öz ýaragyny orta taşlap, örän açık sözledi. Onuň bu açıklygy, gaýduwsyzlygy, batyrlygy halka uly täsir etdi. Gaýgysyzyň yüz-gözünden döreýän duýgulara ynandylar, şeýle hem özleriniň bilmeýan, duýmaýan, emma bir-birege geçýän gizlin, syrly signallaryna, içki owazlaryna ýan berdiler. Gaýgysyzyň daşky durkuny gören her kişi onuň ýüreginde şeýtan ýoklugyny, ikilik etjek adam däldigini gümansyz kesgitleyärdi. Dili bir zat, gözü başga zat diýyän kezzap bolan bolsa, ölümىň öñ ýanynda duran halaýyk Gaýgysyzy parça-parça parçalardy.

Ynha, hakykat şeýledi. Gündogarlynnyň dilini diňe gündogarly tapyp biler. Şondan soñ baý-garybyň arasynda, basmaçylaryň arasynda Gaýgysyzyň ady hasam meşhur boldy. Onuň il içinde şeýle abraýly bolmagy diňe daşary ýurtlarda Türküstana göz gyzdyrýanlary däl, eýsem içki duşmanlary, şeýle hem öz güýjüni görkezmäge dyzaýan döwlet jeza beriji guramalary, talańcylyklarda elini bala batyrýanlary, galyberse-de

Gaýgysyzyň wezipe bâsdeşlerini gaty birahat etdi. Gaýgysyzyň özünü elmydama erkin alyp barşy,başy dikligi, gönümelligi Moskwadaky guramalaryň hem göwnünden turup barmáýardı. 1922 ýylyň 18 iýulynda Türküstan Merkezi İspolnitel Komitetiniň mejlisinde Gaýgysyz Atabaý basmaçylyk hakda taryhy doklad etdi. Şol dokladdan kâbir pikirlere üns bermegiňizi haýış edýärin:

“Biziň dört ýıldan bâri alyp barýan işlerimiziň bary ýerli ilatyň arasyňa asyrlar boýy ornaşan ýasaýyş usulyna,durmuşyna, däp-dessurlaryna büs-bütin ters gelýär. Biziň ýagdaýy gös öňünde tutmagy başarmaýanlygymyz ählimiziň umumy keselimizdir.”

“...o ýere jeza beriji otrýad iberilipdir,otrýadam öňünden çykan ençeme obany ýer bilen ýegsan edipdir.”

“Sowet häkimiyetiniň wekilleri Margelanda muslimanlaryň keramatly hasaplaýan Kuranyň oda ýakdylar; Andyjandaky ybadat edilýän metjidi otrýadlaryň ýatak jaýyna öwrüp, otrýadyň adamlary ol ýerde beçebazlyk bilen meşgullandylar. Biziň otrýadlarymyz metjitleriň üstüne çözup, namaz okap duran işanlaryň, ulamalaryň üstüne bomba taşladylar. Netijede, ulamadyr-işanlaryň ýerden ýöräni basmaçylara goşuldy.”

“Şonuň üçinem 1919-1920 ýyllarda Ferganada eýyäm galtamançylyk, basmaçylyk däl-de, belli bir halk gozgalaňynyň bolandygyny aýdyp geçmek gerek.” (“Ýunost” jurnaly,1990ý.1-nji sany)

O zamanlarda Sowetleriň beýle aýbyny açık aýtmak üçin neneňsi ýürek gerekligini oylanyň, bakaly. Emma Gaýgysyz üçin munuň parhy ýokdy. Gaýgysyz gaýgysyzdy. Ol bu göribilmezlikleriň, ownukçyllygyň derejesine çenli pese gaçjaklardan däldi. Ähli güýç-kuwwatyny diňe işe gönükdirip haydaýardı. Orsyyetde güýjäp başlan açlyk,açlyk zerarly gündogara gelýän bosgunlar täze problemalar döredip başlady. Gije-gündiz dem-dynç alman ylgap ýören Gaýgysyzyň nerwleri hem şoňa görä barha dartylyp ugrady. Bir dem salym hem bolsa,ylgap baraga-da maslahat edere sowukganly hem parasatly Abdyryzak, okumyş Suhanberdi aga ýanynda ýok,ýa diňlände dünýäni unutdyrýan, bokurdagyna ýumruk sygaýmaly belent sesli, Uly Garly bagsy ýok. Şu mahal onuň ýanynda gardaşy Muhammetguly bolan bolsady. Gör, bak ol neneň öndengörüji ekeni: “Göreşler öñdedir, Gaýgysyz! Biliňi berk guşa!”

Şeýle ahwaldaky Gaýgysyz kabinetinde Türküstanyň dürli

ýerlerinden gelen haberler bilen tanşyp, ähli ýerden kömek dilenýänini oýlanýarka, oňa Moskwadan gyssagly telegramma getirdiler. Ol telegrammany ünsli okady-da öñki kagyzlaryň üstüne gaharly zyňdy. Sekretary çagyryp, jogap telegrammasyny yazdyrdy:

"Moskwa. Kreml. Ulýanowa. Yerlerdaki ýagdaý hakda Merkezde ters düşünje bar. Bugdaý ýok. Kömek edip bilmeyär. Atabaýew."

Gaýgysyz bu gezegem özüne meñzedi. Ol ata-babadan gelýän gönümelligi bilen, ýürek açyklygy bilen hereket etdi, emma öz ýagdaýlaryny hem gowy bilýardi. Ýagdaý sähelce gowulaşanda Gaýgysyzyň neneňsi kömek guranlygyny taryhcýlar giňişleýin ýazýarlar. Iki ýüz müň maşgalany Türküstanyň dürli ýerlerine götürüp getirmek, ýerleşdirmek, azyk, geýim ýardamyny bermek işi guralypdy.

Şeýle-de bolsa kähalatda kömek soraýan telegrammalar çäkden çykyberse, Gaýgysyz hiç bir gypynçsyz: "Türküstan sagylýan sygyr dal..." diýlen jümleli jogap telegrammasyny hem iberip bilyän ekeni. Ýokarda agzalan telegrammalar hakda men alymlardan eşitdim. Emma o telegrammalaryň asyl nusgasyny Daşkentden almaga mümkünçilik tapyp bilmedim. Gizlinlik bahanasy ýa-da başga biriniň kabinetine äkidilenligi sebäpli o telegrammalaryň, şonuň ýaly başga dokumentleriň asyl nusgasy ýa-da götürmesi duman içinde galýär.

Gaýgysyz şol gowgaly günlerde-de ýerli milletleriň ene dilini ulanmak meselesini goldap hereket etdi. Eýýäm 1920-nji ýylyň ahyrynda Gaýgysyz Daşkentde magaryf institutlarynyň 5-sini açyp, olarda ýerli halklaryň altysynyň dilinde okuň geçmek hakda karara gol çekýär. Dil bilen bagly başga meselelere-de ýakyndan bakýar. Ylym, medeniýet ugrundan alymlaryň uly toparyny Daşkentde işlemäge çagyryar. Olar bilen şahsy tanyşlyk açýar, gatnaşýar, olardan özi hem köp zat öwrenýär. Gaýgysyzyň dogabitdi bilesigelijiliği, her zada çyny bilen gyzykmasy ýyl geçdikçe güýjemese peselenok. Şoňa görä işde duş gelýän meseleleriň ânigine-şänigine ýetýär, ne sebäpden döreýänini bilmek üçin köküni köwleýär, sebâbini gözläp, dürli soraglara yüz uryar. Özünü aldasy gelenok. "Ýalançy dünýäniň aldany ýetik."

Gaýgysyz şol pikir öwürmeleriniň birinde şeýle bir hakykatyň üstünden bardy: ol hökümét başyna geçeni bări basmaçylyk meselesi onuň bir ýänyndan aslyşyp dur. So sebäpli ol

basmaçylygyň kökleri, sebäpleri hakda başgaça pikirlenip, başga göz bilen bakyp, günäsi geçilen basmaçylaryň kalbynda baslygyp ýatan oý-pikirleri diňläp, kyn hem bolsa, başga netijä gelenini aýtdy: basmaçylygyň döremeginiň aslynda garyplyk bilen bir hatarda, jeza berijileriň zulmy ýatyr. Başgaça aýtsak, günälini-de günäsizi-de basýan aýratyn bölmüleriň zulmundan gaçanlar mejbür bolup basmaçylyga yüz urýarlar. Ýigriminji ýyllarda Türküstan respublikasynyň hökümet başlygynyň şeýle hakykaty aýtmagy adatdan daşary bir ýagdaýdy. Bu hakykaty ýoýmaga, gizlemäge Gaýgyszyň ynsaby çatmajakdy. Onuň terbiýesi şeýledi, onlarça asyr bări bütin ynsanyýetde öne tutulýan, goldanylýan, goralyan ýorelgeden Gaýgysyz çykyp bilmejekdi. Bolşewizm, kommunizm ideýalaryna bukulyp yörenler Adamy çüýredijiler heniz-henizler Gaýgysyza erişip, bir ýollar arkaly Gaýgyszy zaýalap bilmeýärdiler. Emma gargalaryň gagylداşyany eşidilýärdi, gargalaryň barha köp sürenişyäni görünýärdi. Gaýgysyz işden özge zatlara üns bermän, barha ykjam girişdi. Tejribe baryny toplady, respublikanyň ýagdaýyny, halklaryň ahwaly ny içgin öwrendi. Şonda ol yzy üzülmeýän, tükenmeýän bu problemalary her halkyň, her ülkäniň özi çözer ýaly ýagdaý döretmelidigine göz ýetirdi. Uly-uly sosial-ykdysady problemalary bölekläp, ýerli-ýerden çözseň amatly bolar diýen karara geldi. So döwrüň ýörgünlü şygary bolan "öz ykbalyň özüň kesitlemek" ýorelgesini Russiýä federasiýasynyň çäklerinde ulanmalydygyny öz öñünde maksat edinip göydy.

Bu heniz gizlin maksatdy. Emma mundan aňry gitmek köp halklar üçin häzir howpludy, sürüden çykan goýny gurt iýşı ýaly, rus imperiýasyndan çykdygyň başga bir imperiýa seni özüne dolap aljakdy. Muňa güman ýokdy. Yöne Russiýa federasiýasynyň içindäki halklar awtonom ýa soýuz respublika bolup bölünseler, türkmen halkynyň ýagdaýy neneň bolar? Horezm respublikasynda, Buhara respublikasynda, Türkmen oblastynda üç bölek bolup oturan türkmen halkyny topragy bilen bölüp alyp birleşdirmäge ýol tapylarmyka? Gaýgysyz Türkmen oblastynyň ýolbaşçylygynyndan Daşkende gaýdanda öz ornuna bir kişini göz öñünde tutýardy, emma partiýa başynda oturan syýasat hassalary, rus ýapjalary bolsa, adamkärçilikli ýöne sowatsyz, ýüreginde ot ýanmaýan Garry Kulyýewi bellediler. Gaýgyszyň oňa garşylygyna bakman bellediler. Gaýgyszyň Türkmen oblastyndan gidýänine olaryň begenýändikleri bellidi. Garaşmaýan yerinden özüne garşydaş

döränine Gaygysyzyň özi hem haýran galýardy. Gaýta, olara ýardam berip, ýokary wezipä hödürläp ýoren Gaýgysyzdy ahyryn. Özüni goramak üçin ähli zady, şol sanda il-watan bähbidini hem pida beräymek bormy? 1919-njy, 1920-nji ýyllarda Gaýgysyzyň garşysyna çykan türkmen ýolbaşçylary uzak ýyllar Gaýgysyzyň aýagyndan aslyşyp gezdiler. Olaryň köpüsü partiýa ýasawullarydy, başynda-da H.Sähetmyradow bardy. Olar täze döwre görä oýlanyp bilmeýärdiler. Gaýgysyzy ejesi owgan bolany üçin ony pes kastadan, ýagny gul-gyrnak nesli hasaplaýanlar bardy. Şoňa görä Gaýgysyz arassa ganly türkmen dälmış. Hamana dünýäde arassa ganly millet bar ýaly. Süpük tireçilik, o ýerli- bu ýerli diýen ýaly ownukçyllyk hem bardy. Munuň üstesine tutuş türkmen milletine-öz milletine göwniýetmezçilik, ony ýigrenmek ýaly ýäramaz gylyklar hem şo ýyllarda döräp ugrapdy.

Bularyň ählisini başynda aýlap oturan Gaýgysyz şeýle ýagdaýda, şeýle häsiýetli adamlaryň türkmen birligini gazanmaga dyzajagyna güman etdi. Gaýgysyz, özi hökümet başynda otyrka, türkmenler bilen aýratyn gyzyklansa, öz milletiňe ýan berýäň, özgeleri unudýaň diýiljek. Gyzyklanmasa-da türkmeniň alnyndan gün dogar öýdenok. Içki agzalalyk türkmeniň öýuni ýykjak ilkinji bela. Aşa erkinlik, aşa diklik zerarly döreýän bu agzalalygyň aslynda umumy medeniýetiň, bilimiň pesligi, milletiň ösüşiniň yzdalygy bar diýip pikir edýän Gaýgysyz bu agzalalygy ýeňmegiň ýeňil düşmejegini öñden görýärdi. Millet söýgusi güýçlense, köp päsgelçilikleri ýumurjagy bellidi. Şol beýik maksada ähli kişini gönükdirmekde iş bar. Gündelik işler ülkelerdäki ýagdaýlar Gaýgyszy ýene öz girdabyna dolap alyp gidýär. Ol hä ondan, hä mundan çykýar. Çala jan ykdysadyýete kuwwat bermeli. Hojalyk ýokary göterilmese, bilbil bolup saýrasaňam, halk saňa ynanmaz. İşleri şeýle bir akyllı-başlı guramaly-o işleriň gidişinden ilat umyt alsyn. Ertir bu günüden gowy boljagyna ynam doresin.

Ýene damarlar dartylyar, ýene ganlar gaýnaýar. Uzak günler jokrama gün astynda ylganýar. Ukusyz gjijeler köpelýär. Ýigriminji ýyllarda ýasaýanlar biz ýowuz günde ýaşadyk diýendirler, emma önde has ganly, has zulumly otuzynjy ýyllar barlygyndan habarsyzdylar. Sowet häkimiýetiniň gelmegi bilen o ýıldan bu ýyla jebir-sütemler artyp gidip barýardy. Bir tarapdan ylym-bilime köp üns berilýärdi, ikinji bir tarapdanam güýje baýrynmak, güýç ulanmak syýasatyna barha köp ýol

açylýardy. Bu iki ýol hiç-hiç bir topraga ýerleşjek däldi ahyry.

Soňky wagtlar ýene giň gerim alan basmaçylar bilen gepleşik geçirip, düşünişjek bolman, olary tiz ýok etmek hakda aýdyp başladylar. Emma Gaýgysyz basmaçylaryň hem adamlygy, olaryň hem şu halkyň parçasydygy hakda aýdyp, ýägdaýy bolsa gepleşikler syýasatyň ulanmagy ündedi. Ol köp-köp basmaçy toparlarynyň günäsi geçilensoň, öz mekanlaryna dolanyp gelenlerinde, sähel bahana bolsa, ýanalyşyny gazaply tankyt etdi. Umuman basmaçylyk hereketi barada Türküstan MİK-niň mejlisinde, ýagny 1922-nji ýylyň 18-nji iýulynda sözlän sözi önde-soňda Gaýgysyza aýratyn pikirlenýân adam görnüşini beripdi:

..». Basmaçylyk biziň Türküstanda, belki-de tutuş Gündogarda alyp barýan işimize ýoňsuz aýpdyr. Dogrudanam, soňky 4 ýylda basmaçylyk diňe bir ýoga çykarylman, eýsem onuň Ferganada möwjändigini, beýleki ýerlere-de geçip, Samarkant oblastyny, Surhanderýa we Türkmen oblastlarynyň hem bir bölegini gurşap alandygyny näme bilen düşündirip bolar. Biziň ýagdaýy göz öňünde tutup bilmezligimiz bejerilmez kesele öwrüldi... (Türkmenistanyň taryhyndan materiallar. K.Muhammetberdiýew. Ýa.Orazgyllyjow. Aşg. 1997 ý.53 sah.) Özi bolsa Samarkantda hereket edýän basmaçylar toparynyň başy Bâhrem Gurbaşy bilen kyn gepleşikler geçirýârdi. Oňa respublikanyň partiýa ýolbaşçysy, MİK-niň başlygy hem gatnaşyärdy. Ýaragy taşlamak şertleri, beýleki kepillilikler ylalaşylyberipdi. Bu iş şu gidişine gitse, gan dökülmän, iki tarap hem utuşly boljakdy. Gepleşikler şeýle yagdaýdaka Moskwadan gelen partiýa işgäri Legran haýal etmän Bâhrem Gurbaşyny tussag etmeli diýip buýruk berýär. Ýone Gaýgysyz dagy, işiň bahbidi üçin, bu buýrugy ýerine ýetirmeýärler-de gepleşigi dowam etdirýärler. Az wagtdan Legranyň beren ýerliksiz buýrugy Bâhrem Gurbaşa mälim bolanda, ol şobada daga tutduryp gidýär. Gaýgysyz dagy günäsiz ýere günäli bolup galyberýärler.

Soňra Bâhrem Gurbaşyny we onuň uly toparyny zyýansyzlandyrmak üçin iki tarapdan näçe kelle togalananyň, näçe ganlar dökülenini göz öňüne getiriberiň.

Elbetde, Gaýgysyz dagy berk käýinç alyp, 1922-nji ýylyň 30-njy oktyabrynda wezipeden boşadyldy. Gargalar gagylداşa-gagylдаşa, ahyry, uly bir hor emele getirdiler. Onsoň bir şahyryň iki setirde aýdany durmuşda gaýtalandy:

Sesiň sesimize goşulanok diýp,
Gargalar bilbili hordan kowdular.

Bu duýdansyz öwrülişik Gaýgysyza uly urgy boldy. Edil çapyp barýan atyň büdreýsi ýaly. Ol sowet dowründe ilkinji şarpygy datdy. Basmaçylary goldaýar diýsip, birmahaldan bări Gaýgysyzy nyşana alyp ýörenler bu ýagdaýa hezil edinişdiler. Indi Gaýgysyz olaryň penjesinde. Gizlin gullugyň, harbylaryň başynda duranlar Gaýgysyzyň buýrugy ýerine yetirmänligini haýynlyk diýip kesgitlediler hem-de oňa atuw jezasyny bermegi teklip etdiler.

Gaýgysyz otuz baş ýaşda atuwdan gorkmady, töhmetden gorkdy. Onuň ýüregindäki päkligi görmediler, halkyň bähbidi üçin ähli yhlasyny gaýgyrmalaryny, hakykatsöyerligini duýmadylar. Çilimiň külünü kakan ýaly kakdylar göýberdiler, indi hem it atan ýaly ataslary gelýär. Onuň ömür kitabynyň şu sahypalary açyk ýazylanok, şonuň üçinem garaňkylygyna galýar. Daşkendiň, Moskwanyň dürlü arhiwlerindäki saralan kagyzlar öz teşne bilesigelijisine garaşyp ýatyr.

Gürrünlere görä, Gaýgysyz bilen bagly meselelere, dokumentlere, beýleki hatlara Merkezi Derňew komissiyasy garaýarka, hut Leniniň we Milletler baradaky halk komissary Staliniň täsiri bilen mesele ýumşadılypdyr hem-de Stalin ony öz komissarlygyna işe alypdyr. Gaýgysyzyň ykbalynyň oňyn çözgüdünde o döwrüň abräýly-tasirli adamlary bolan W.Kuýbyşewiň, M.Frunzäniň, S.Orjonikidzäniň, Ya.Rudzutakyň ýada uly işler bitirip bilyän kiçi wezipeli adamlaryň täsiri bolan bolmagy hem mümkündür. Gaýgysyzyň öz hak işini gorarlyk ince logikasynyň, oratorlyk kuwwatynyň barlygyny hem aýratyn bellemek gerek.

Stalin eger, Gaýgysyzy goldan bolsa, muny neneňsi ýorsa bolar? Özüni hakykatyň tarapdary, ýalñyz galany goldaýy hökmünde görkezmek üçinmi? Ya gelejekki häkimiýet dawalarynda öz tarapyna bir ses köpeltmek üçinmi? Gaýgysyzyň ägirt güýçli guramaçylyk ukybyny öz bähbidine ulanmak üçinmi?

Belki-de Leniniň Gaýgysyzy goldanlygyny bilip, Stalin hem kem galmazlyk üçin, Lenine ýaranmak üçin goldandyr?

Ýokarky aýdylanlaryň hijisi hem däl-de, Gaýgysyzyň duşan ýagdaýyna köki bilen göz ýetirip, onuň Türküstandaky meşhurlygyny göz öňünde tutup, adaty ynsanlyk normalaryndan ugur alyp goldan bolmaklary hem bolup biljek zat.

Bütinleyý başga sebäpleriň ýuze çykan bolmagy hem mümkün.

Her niçik bolsa-da Gaýgysyz atylman, Milletleriň işleri baradaky halk komissarlygynyň kollegiá agzalygyna bellenýär. Staliniň gös-göni gol astynda işläp baslaýar. Sowet döwletinde Leninden soň ikinji orunda duran, milletara meselelere gös-göni ýolbaşçylyk eden, ýagşy-ýaramaz tejribä baý, esasy hem gelejekki iň ganly diktator Staliniň elinde işlän aýlary Gaýgysyz hem köp zada täzeçe nazar öwürdi. Rus federasiýasynyň dürli ýerlerinden milletleriň ýagdaýy hakda gelýän habarlar ony öz milletiniň ykbaly hakda has çuň oýlanmaga iterdi.

Şol günler Gaýgyszyň salgy bermegi, ýa gizlin täsiri esasynda, üstesine-de çözülmesi zerurulygy görnüp duran Türküstan halklarynyň gelejekki ykbaly hakdaky mesele orta atylyp başlandy. Pikirler, esasan, üç ugurda ösdi:

1. Türküstany milletler boýunça bölmän, federasiýa görnüşine öwürmeli. Sebäbi bir-birege ysnyşyp, garyşyp oturan halklary bölmek agzalalyga getirer.

2. Türküstan awtonom respublikasynda iki soýuz respublika döretmeli: Gara gyrgyz soýuz respublikasyny döretmeli, oňa gazak, gyrgyz, galpak topraklaryny we halklaryny birleşdirmeli. Özbegistan respublikasyny döretmeli, oňa özbek, türkmen, täjik topraklaryny we halklaryny goşmaly.

3. Her milletiň öz ady bilen respublika döretmeli.

Gaýgysyz Milletleriň işleri baradaky halk komissarlygynda uzak işlemese-de köp wakalaryň şaýady boldy. "Ýagynyň daşýndan içi aman" diýilişi ýaly, milli syýasaty öň uzakdan duýyan Gaýgysyz, indi o syýasatyň hut döredilýän ýerinde işledi. Russiýa halklarynyň hukuklarynyň deklarasıýasynda: "Russiýanyň halklarynyň bölünmäge we özbaşdak döwlet döretmäge čenli öz ykbalyny özi kesgitlemek hukugy" diýilýän şygaryň neneňsi aldawly ulanylýandygyna, onuň aňyrsynda neneňsi meýilleriň ýatandygyny, oň güman edýän Gaýgysyz, indi ikuçsyz göz yetirdi. Özbaşdak bolup bölünmeg-ä beýlede dursun, eýsem soýuz respublika bolmak, awtonomiáa almak isleýän halklaryň öňünde geçilmez päsgelçilikler döredilişini synlady. Ýigriminji ýyllarda gyrgynçylyk bolsa-da, genoside ýol açan stalinçilik heniz öňe çykmandy. Köpleriň aňynda adaty adamçylyk normalary güýjündedi, kütimaňlaý düşünjeli kommunistler heniz yetişmändi. Emma o kütümaňlaýlaryň atynyň öňe çykyşyny, zamananyň barha şolara baka dönüşini Gaýgysyz içgin synlaýardy. Diňe synlaýardy. Garşylyk görkezere kuwwaty ýokdy. Şonuň üçin küýüni-pikrini başga hiç zada bölmän, diňe bir

maksada gönükdirdi. O maksat-Türkmenleri bu garma-garyşyklykdan, bulam-bujarlykdan aman saklap, umytly kenara alyp çykmakdan ybaratdy. Staliniň milli meselede örän çylşyrymly, aýbygadym oýunlarynyň aňyrsyna göz ýetirip, onuň duzagyna düşmän sypmalydy.

Biz Gaýgysyzyň Moskwada döwri türkmen halkynyň milli takdyry babatda nâmeler edenligini henuz anyk bilmesek-de, onuň köp-köp tanyşlarynyň, dostlarynyň, işdeşleriniň üsti bilen bu meseläniň oňyn çözgüdini gözländigini gümansyz aýdyp bileris. Sebäbi şu çaka çenli iş tejribesine nazar aylansa, Gaýgysyzyň doğry ýol barka, egri ýoldan ýöremändigini goreris. Tribunalarda, uly ýygynaklarda, uzyn-uzyn kararlarda, permanlarda aýylan-ýazylandan başga, ondan has öñinçä, yüzüze oturyp, meseleleriň änigine-şänigine ýetilip çözlişi hem bardyr. Ana, dogry ýol şudur. Gaýgysyz Staline gös-göni täsir edip bilmese-de, oňa täsir edip biljekleri, aşakda otursa-da iş bitirip biljekleri tapandyr. Ýolbarsyň syçan bilen dostlugy ýaly ýa-da piliň syçandan eýmenişi ýaly. Onsoňam Gaýgysyz bir işe başlanda örän umytly başlar eken. "Gyşyň soňy bahardyr." Her işiň aýny wagtyny bilmek hem üstünligiň bir şerti ahyry. Bişmedik meseläni çözäge girişmeýär. Meseläniň çözümmini dogry ugra gönükdirmäge hem Gaýgysyz köp üns berýär. Bu aladalar Gaýgysyzyň baş aladasdy, munuň daşyndan gündelik edara işleri hem az däldi.

Stalin öz gol astynda işleyän Türkmen hakda neneňsi pikirde bolduka? O Türkmeni göz astyndan synladymyka?

Şeýle ýagdaýda 1923-nji ýylyň iýun aýynda merkez Gaýgysyzy Buhara halk respublikasynyň Ministrler Sowetiniň başlygynyň orunbasary wezipesine belledi. Gaýgysyz Buhara baka ýangyn söndürüji ýa-da tiz kömek rolunda ugradyldy.

Nâme üçin?

Buharada ýaş buharalarylar hereketiniň ýolbaşçysy Faýzulla Hojaýew Buhara respublikasynyň hökümet başlygydy. Ol tagtdan agdarylan Buhara emiriniň täsirli adamlarynyň biriniň ýegenidi. Buharada neneňsi syýasat ýoredilýäni belli däldi.

Osman imperiýasynyň hökümetinde uly wesipede bolan, Türk halklaryny ýürekden söýyän Enwer paşa (general) Azerbeýjanda garaşsyz azeri döwletini gurmaga kömek berse-de, Sowetler o döwleti tiz dargatdy. Şowsuzluga uçran Enwer paşa öz pikirdeşleri, meýildeşleri bilen Kaspi deňzinden Türkmen kenarlaryna geçdi hem-de o taýdan Buhara respublikasyna

aralaşdy. Harby hem syýasy tejribesi ýetik bolan bu generalyň meşhurlygy artyp başlady. Köp-köp basmaçy toparlary Enwer paşa bilen güýçlerini birleşdirdiler. (G.Nepesow "Demirgazyk Türkmenistanda sowet gurluşynyň ýeňmegini" Aşg. 1951 ý. 207 sah.)

Eýýäm 1922-nji ýylyň ortalarynda Buhara respublikasynyň Merkezi Ispolnitel Komitetiniň başlygy Osman Hojaýew we beýleki uly ýolbaşçylar Enwer paşanyň tarapyna gaçyp geçdiler. Olar uly söweşler guradylar. Şol söweşleriň birinde Enwer paşanyň özi hem wepat boldy. (General jesedi häzirki Täjigistanyň topragyna duwlanyp galypdy. 20 asyryň ahyrky ýyllarynda Türkiye döwleti Enwer paşanyň jesedini öz topraklaryna götürdi.)

Buharada kimiň ýüpüne odun goýjagyny bilmeýän Sowet hökümeti Gaýgysyzy seçdi.

Faýzulla Hojaýew Gaýgysyzdan dokuz-on ýyl ýaşrak bolsa-da durmuş tejribesi onçakly az däldi. Şeýle-de bolsa ol Gaýgysyzy gaty gabanjaňlyk bilen kabul etdi. Üstesine-de Gaýgysyzdan ruhy pesligi mese-mälîm aňylanda Faýzulla Hojaýewiň hasam nerwleri dartylyşdy. Gaýgysyz muňa ünsem bermedi. Özara düşünişmek üçin wagt ýitirmegiň geregi ýok hasap etdi. Buhara hökümetiniň işgärlerini we ýerlerdäki ýolbaşçylary birme-bir akyl-iş terezisine goýup çykdy. Gelen netijesi çydar ýaly däl. Ähli ýerde garyndaşlar, haramhorlar, öñküje zulumkärler, basmaçylara gizlin gulluk etjek ýaranjaňlar. Gaýgysyz öz öñünde neneňsi galyň diwarlar barlygyna göz ýetirdi. Göz ýetirende, ýaýdanmak beýlede dursun, gaýta kuwwatlandy, ekezlendi. Bir-birini goldaşyp oturan şol posly zynjyrlary düýt-müýt dargatmaga dyzady.

Gaýgysyz, F.Hojaýewiň hökümet başlygydygyna bakman, öz pikirlerini durmuşa geçirmegi başardy. İş bilyän we dogry işlejek adamlary wezipä çekip başlady. Buhara respublikasında sosial, ykdysady, syýasy janlanma döretjek bolup yene, Türküstan Halk Komissarlar Sowetiniň Başlygy döwründäki ýaly janyny orta goýup işläp başlady. Öñ basmaçylyk ruhy rüstem gelen bolsa, men-men diýen, gzyldan gymmatly ýolbaşçylar ýoldan azaşyp, basmaçylara gaçyp-gaçyp giden bolsa, indi hökümet abraý alyp başlady. Bu uly ýeňişdi, eýýäm basmaçylaryň akylda-ruhda pese gaçyşydy, ýeňlişidi.

Gaýgysyz Buhara respublikasynyň hökümetiniň başlygynyň orunbasary hökmünde bir ýyldan gowrak işläp, tutuş

respublikany işleýän ýurda öwürmek için her bir meselä gatyşmaly boldy. Elbetde, kuwwatyň sarp etmeseň, zehiniňi ýakmasaň, o kyn döwürde iş bitjekmi?! Üstesine-de, Türküstan hökümət başlyklygyndan bigünä halyna berk käýinç bilen ayrylmagy Gaýgysyzyň nerwlerine uly agram beripdi. Şeýle ýagdaýda dürlı adamlar bilen iş meßelesinde zarply çaknyşyklaryň bolandygyny güman etse bolar. Yöne yaradylyşyna görä, Gaygysyz goltugynda daş gizleyänlerden däldigi üçin, ol derrew sowaýardy, öte geçen bolsa şobada ötünç sorayardy. Soňky wagtlar özünde döreýän bu gyzmalyga onuň özi hem geň galyp bakýardy. Seresaplygy elden berşine ökünýärdi. Ýogsa ol dil söweşlerinde kim sowukganly bolsa, şol yeňyändigini gaty gowy bilyärdi.

Gaýgysyz Buharada işleriň ýagdaýy bilen içgin tanşandan soň, bu respublikanyň çäklerinde Türkmen oblastyny döretmek zerurlygyny nygtady. Hökümet başlygy F.Hojaýew beýle teklibe garaşmansoň, şobada garşy çykdy. Yöne Gaýgysyz topraksyz ýere tohum sepýänlerden däl. Öz pikirini örän giňden düşündirdi, müň bir deliller bilen subut etdi. Üstesine-de merkezden Buhara partiýa ýolbaşçylygy üçin ýörite iberilen Ya.Rudzutaky ynandyrdy, partiýanyň Orta Aziýa býurosundan bu ýere gelenleriň goldawyny gazandy. Şeýdip, Buhara respublikasynyň içindäki türkmenleri resmi taýdan birleşdirýän Türkmen oblasty döredildi.

Hormatly okyjym!

Siz Gaýgysyzyň Buhara respublikasynda Türkmen oblastyny döretmek bilen geljekki uly ädim üçin bir basgaçak taýýarlandygyna göz ýetirensiňiz. 1923-nji ýylyň dekabr aýynda Aşgabatda partiýanyň Türkmen oblast komitetiniň ýerine ýetiriji býurosunda milli döwlet taýdan aýrybaşgalaşmagyň mümkünligi hakda örän çuň pikir alşyldy. Muny hut Gaýgysyzyň özi gurady we işeňňir gatnaşdy. Gelejekki uly işlere türkmenleri taýýarlamakda, öñden hazırlık görmekde bu ýygnagyň ähmiýeti uly boldy. Gaýgysyz Buhara respublikasynyň hökümet başlygynyň orunbasarlygyndan başga-da partiýanyň Orta Aziýa býurosynyň hem agzasydy. Bu wezipede bolmagy ony Türkmen oblastyndaky, Buhara respublikasynyň Türkmen oblastyndaky we Hywa respublikasynda Türkmen oblastyndaky türkmenleriň bir-birek bilen utgaşykly işlemegine, bir-birek bilen habarlaşyp, gelejekki milli-döwlet aýrybaşgalaşmasında öz hukuklaryna eýe çykmasında ýeke-täk ýardamçy bolyardy. Hywa respublikasynyň

ýolbaşçylary öz ilatyny aýratyn hasaplap, bu aýrybaşgalaşma girmek islemänlerinde, özlerini öñküsi ýaly aýratyn döwlet görnüşinde saklamak islänlerinde Gaýgysyz Hywa partiýa-hojalyk aktiwinde ýalkymly sözläpdi we öz pikirine ynandyrypdy.

Az-kem önräkki wakalara nazar salsak, 1921-nji ýylyň awgustynda Türkistan Merkezi ispolnitel Komitetiniň karary bilen Zakaspi oblastynyň Türkmen oblast diýlip adynyň üýtgedilmeginde Gaýgysyzyň eli barlygyny duýarys. Ol şo wagtlar Türküstan hökümetiniň başlygydy. Soň "TSSR-iň taryhy" kitaby 2 tomuň 246 sahypasynda şeýle ýazar: "Türküstanda ilkinji milli oblast bolan Türkmen oblastynyň döredilmegi Orta Aziýanyň bütin türkmen ýerlerini geljekde ýeke-täk Türkmenistan Sowet Sosialistik respublikasyna birikdirmek üçin taýýarlyk ädimi boldy."

Birmahallar Daškentde ýakyndan salamlaşyp ýören Faýzulla Hojaýew Gaýgysyzyň bu hereketinden soň, oňa öñküden beter sowuk bakdy. Muny Gaýgysyz ýene bilmediksirân boldy we öñki gatnaşygy saklajak bolup dyrjaşdy. Şol günleriň birinde Gaýgysyz Jüneýit hana garşy ýaragly operasiýa başlamak kararyna gelnendigini bilende bu karara garşy çykdy. Basmaçylygy döredýän sebäpler aradan aýrylsa, Jüneýit hanyň töwereginde adam galmajagyny aýdyp, basmaçylyk babatda öñki pikrindeliginı tassyklady. Gyrgencylyk boljagyna, Jüneýit hanyň yzyna düşen ýazyksyz bendeleriň jemgyýete dolanyp gelmek umydynyň kesiljekdигine, üstesine-de Jüneýit hanyň ordasynyň çöl içine has çuň gizlenjekdигine ünsi çekdi.

Gaýgysyz Jüneýit han bilen heniz yüzbe-ýüz duşuşmadyk bolsa-da, hanyň hereketlerini örän dykgatly yzarlaýardy: Jüneýit han 1857-nji ýylda uly baýyň maşgalasynda dünýä inýär. Kakasy aradan çykandan soňra, 1910-njy ýyllarda özünü görkezip başlaýar. Jüneýdiň özge hanlardan tapawudy-aşa zalymlıgy ekeni. Ol hiç mahal zyndan ýa tussaghana saklan adam däl. Göwnünden turmadıgyy öldürmek-onuň üçin towuk öldürençe-de ýok ekeni. Ol doganoglan agasyny öz eli bilen parçalapdyr. Bir gyzы ärinden aýrylmak islände özi atyp öldürildir. Bir gyzyny ýemşik burunly birine durmuşa çykarýar weli, gyz oglana ýemşik diýipdir. Jüneýit han gyzyny çagyrypdyr-da burnuny kesip göýberipdir. Han ýurtdan çykyp barýarka, gitmek islemedik aýalyny hem atypdyr. Beýle gürrüňler cyn ya ýalan bolsa-da, bir hakykaty-Jüneýdiň aşa zulumkärligini aňladýar.

Jüneýit han 1912-nji, 1916-njy ýyllarda gozgalaň turzup, Hywa

hanynyň sütemine we Rus patyisasynyň hekemligine garşy göreşip, halk arasynda abraý gazandy. Şo ýyllar Eýrana, Owganystana geçirip, iňlisleriň ýeser penjesine düşdi. Jüneýit han has güýçlenensoň, öz töweregindäki kiçeňräk Türkmen hanlaryna garşy hem ýarag öwürdi. Hywa hany bilenem ýene dil tapşdy, Rus patyisasynyň adamlary bilenem gatnaşyga girdi. Jüneýit hanyň bu agyp-dönüp durşuny synlaýan halk oña Han baýtal lakamyny ýelmäp göýberdi. Onsoň Han baýtal 1918-nji ýylyň başky aýyndan tä 1920-nji ýylyň fewralyna çenli Hywa hanynyň tagtynda diktator boldy. 1919-njy ýylyň aprelinde RSFSR hökümeti bilen ylalaşyk baglaşdy, emma o şertnamany şertim şahyma diýip ulandy. Jüneýit han Eziz han bilenem ýakyn gatnaşykda bolupdyr, täze sowet gurluşyna garşy uly söweşler gurmak hakda, aýratyn döwlet gurmak hakda planlar biçipdir. Eziz hanyň iňlisler bilen arasyň sazlamasynda Jüneýdiň araçylyk roly bar bolsa gerek. Jüneýit han diňe bir iňlisler bilen däl, eýsem şo döwürki Eyran, Owgan gizlin gulluklary bilenem ýakyn aragatnaşyk saklandygyny, Owganystanda iňlis awtomobilinde aýlanyp, işlerini bitirendigini taryhçylar yazýarlar. Şeýle bolandoň, ýagny daşary ýurt kömegini yzygider gelensoň, Jüneýit han Hywa tagtyndan taýansoňam, Daşhowuz türkmenleriniň üstünden öz häkimligini aýyrmaýar. Jüneýit hanyň ylym-medeniýetden daşdalygy hakda gürrüň etmänimizde-de, onuň halka baş boluş ýollarynyň despot, diktator usulyndalygyny, şeýle-de bolsa onuň tutuş türkmenlere baş bolmak meýilleriniň ýok däldigini synçy Gaýgysyz gözden salan däldir. Hanlaryň, begleriň, patyşalaryň möwritiniň ötenligini Gaýgysyz örän ýagşy bilse-de badyhowa, namysjaň, ince hileli, öcli we güýcli goldawly Jüneýit hany bir zarbada ýok etmegiň mümkün däldigini oýlanýardı. Hanyň yzyna düşen ilaty gyrmán, han bilen dil tapşmaly diýen pikirdedi.

Şu taýda Jüneýit hanyň türk generaly, uly tejribeli Enwer paşa bilen duşusanlygyny çaklap bilsek-de, olaryň neneňsi söhbet edendiklerini, neneňsi karara gelendiklerini bilmeyärис. Şo ýyllar Türk ofiserleri Hywa-da köp gelipdirler.

Başgyrdystan milli döwletini 1918-nji ýylda guran, türk dünýäsiniň uly alymy Zeki Welidi Dogan hem Hywa gelipdir. Onuň Jüneýit han bilen duşusanlygы duşuşmanlygы bize mälim däl. Gaýgysyz Aşgabatda Türkmen oblastynda işleyärkä, soňra Türküstan hökümetiniň başlygy döwri Jüneýit han bilen baglanychsygy bolupmy, haýsydýr bir gatnaşyk açypmy? Bu

sowalymyz häzirlikçe jogapsyz galýar.

Gaýgysyz Jüneýit hanyň juda çylşyrymly tipligini bilip, entek ony öwrenmek gerekligine göz ýetirendir. Jüneýit han meßelesine Gaýgysyzyň örän seresap çemeleşýändiginin bir sebäbi hem şu bolsa gerek. Gaýgysyz müñ bir meßeleden iň wajybyny saýlamaga ökdedi- o meßele bolsa türkmenleri bir respublika, onda-da awtonom respublika däl-de, eýsem öz ykbalyny özi erkin kesgitlemek hukugy bolan soýuz respublika jemlemekdi. Buhara respublikasynda açylan Türkmen oblastyna ol aýratyn bakýardy, Hywa respublikasynda açylan Türkmen oblastyny hem gözden salmaýardy. Daşkentdäki, Moskwadaky öñki işdeşlerini, dostlaryny, tanyşlaryny bu meseläniň oñyn ugra gönükdirilmegi üçin ullanýardy. Gaýgysyz türkmenleriň amatly birleşdirilmegi üçin öz abraýyny hem ulanmakdan çekinmändir. Onuň hormaty uludy, oña ynanýardylar, onuň täsirine düşyärdiler, onuň haýışyny boş goýmak islemeýärdiler.

Gaýgysyz her köňül köşgüne girmäniň usulyny bilýärdi. Ine, şeýdip Gaýgysyz öz täze opponenti-garşydaşy Faýzulla Hojaýewiň gözüniň alnynda öz etjegini, öz maksatlaryny durmuşa geçiripdir. Ýogsa, Faýzulla Hojaýewiň tejribesi hem hiç kimiňkiden pes däldi. Diňe onuň meşhurlygy, şöhraty Buharadan, Daşkentden kän daşlaşmayardy. Gaýgysyzyň ady bolsa bütin Türküstana, şol sanda Hywa, Buhara ýaň salýardy. Moskwa Gaýgysyza ýratyn üns berýärdi. Sebäbi Gaýgysyz ýonekeý ynsanlykdan, adaty işgärlilikden bireýýäm şahsyýet derejesine göterilipdi. Şahsyýetde-de şahsyýet bar. Onuň şahsyýeti tebigaty boýunça ýumşak däl, örän başarnykly, örän irginsiz, örän gaýduwsyz, örän batyr hem soňky ýyllar barha gazaply. Ony durmuş şeýle bolmaga iterdi, mejbür etdi. Ýolunda duşan adalatsızlyklar, töhmetler, haýynlyklar, zulumlar, iň beteri hem pikir-meýil ýalñyzlygy ony wagtal-wagtal partlamaga mejbür edýärdi. Onuň durky polada meñzese-de ol polatdan ýasalmadykdy, ähli ynsanlar kimin etden,süñkden, ruhdan ybaratdy. Bir bagtly tarapy-Gaýgysyzda ruhy rüstemlik bardy. Ana, şol ruh rüstemligi ony her gezek halas edýärdi.

Häzirki ýagdaýda-milli respublikalara bölünişmek prosesi başlajak-baslajakda Gaýgysyzyň Türkmen üçin, gelejekki Türkmenistan üçin neneňsi jan çekendigini, neneňsi ädimler, belki-de syrly-gizlin ädimler ädendigini, neneňsi ýollar sökendigini taryh eýýäm öz sahypasynda gizläpdir. Kararlar, buýruklar, dokladlar, dürli komissiýalaryň protokollary, bu

wakalara gatnaşanlaryň gysgajyk ýatlamalary hakykatyň diňe bir ujunu görkesip geçýär.

Bu döwürde Gaýgysyzyň önde-soňda bolmadyk aktiwlik görkezendigine güman yokdur. Ol bu pursatyň örän möhümligine, milletiň ykbaly üçin hiç-hiç gaýtalanmajak pursatlygyna örän çuň göz ýetiripdir. Hem özünü, hem özgeleri bu meseläniň ähli milletler üçin amatly çözülmegine mobilizläpdir.

Milli-territorial taýdan aýrybaşgalaşmak meselesi gazetlerde, žurnallarda önräkden bări ara alnyp maslahatlaşylýardy, zähmetkeşleriň ýygnaqlarynda goldanýardy.

Türkmenleri we olaryň oturan topraklaryny bir ýere jemläp soýuz respublika döretmek hakda Gaýgysyzyň Moskwada uly ýolbaşçylaryň haýsylary bilen deslapky, resmi däl gepleşikler geçirrendigini, kimleri öz pikirine ynandyrandygyny bilmesek-de, Gaýgysyzyň meseläni baş-başa oturyp çözmek edähedini, şahsy gatnaşyk ýoluny ulanyşyny göz öñünde tutsak, onda Türkmenistany soýuz respublika etmek meselesiniň o hakdaky kararlardan has öň çözüleldigine ynanyп bileris. Hakyat şeýle.

Elbetde, territoriýalary bölüşmek, araçäkleri kesgitlemek, etniki alamatlary boýunça ilatey toplamak ýaly örän uly meseleleriň çözgüdiniň uzaga çekenligi tebigy zat.

1924-nji ýylyň 25-nji fewralynda Türküstán KP MK-niň Plenumy milli-territorial taýdan respublikalara bölünmek zerurlygyny orta atdy we bu ugurdaky işlere başlamagy ündedi. Şol ýylyň aprelinde Moskwa bu işleri oňlaýandygyny aýtdy. 28-nji aprelde RK(b)P MK-niň Orta Aziýa býurosy Türküstán KP MK-niň Ispolnitel býurosy bilen bilelikde komissiya döretdiler. Şol komissiya bu uly işi başa eltmek üçin nämeler etmelidigini içgin öwrenip başlady. Gaýgysyz öz garşıdaşy we bäsdeşi Fayzulla bilen bu komissiya girýärdiler hem-de aktiw işleyärdiler. Işin barşynda gelejekki Ozbegistanyň bähbitlerini goraýy hökmünde çykyş edýän Faýzulla Hojaýew Türkmenistana degişli ediljek territoriýanyň gaty giňligi bilen ylalaşmak islemeýärdi. Şol wagtky Türküstán ,Hywa, Buhara respublikalarynyň umumy territoriýasynyň kyrk iki prosentine golaýy Türkmenistanyň paýyna düşyärdi. Üstesine-de Hywa, Buhara respublikalaryndaky Türkmen oblastlarynyň territoriýasy we ilatey gelejekki Türkmenistana geçmelidi. Özbegistana degişli ediljek Täjigidistanyň hem ilatey goşulsa Özbegistanyň ilate sany ep-esli bolýardy. Türkmenleriň sany

bolsa o döwürler azdy. Hatda bir çeşmede 600 müñ töweregideýlip görkezilýär. Umuman, şo ýyllaryň ilat sany hakdaky maglumatlaryň örän jedelli digini aýdyp geçeliň. K.Muhammetberdiýewiň we Ýa.Orazgyljowuň maglumatyna görä 1913-de Zakaspide 322,6 muň türkmen ýaşapdyr. Ýigriminji ýyllaryň yagdaýyny örän içgin öwrenen alym Gaýyp Nepesow 1925-nji ýylda tutuş Daşoguzda bary-ýogy 60 müñ türkmen ýaşandygy hakda maglumat aýdýar. (G.Nepesow "Demirgazyk Türkmenistanda sowet gurluşynyň ýeňmegi" 235 sah.) Eger şondan çen tutsaň, onda Türkmenistanyň döredilmeginiň öňüsrysasy türkmenleriň sany hasam az bolýar. Hatda 1970-nji ýylyň bir maglumatyna görâ Türkmenistanda bary-ýogy 1,4 million türkmen ýaşapdyr.

Gelejekki territoriýasyny onuň ilatyna göräräk kesgitlemek, Türkmenistany awtonom oblast ýa-da awtonom respublika derejesinde goýmak meýli türkmen milletiniň ykbalyny batga batyrmak bilen des-deňdi. Şeýle meýilleri komissiýanyň beýleki agzalarynyň pikirine assyryн sokmaga başlan Faýzulla Hojaýewi togtatmak gerekdigine Gaýgysyz şobada göz ýetirdi. Ikiçäklikde uzyn-uzyn düşünişmeler peýda bermedi. Faýzullanyň özünü tutuşy eýyäm ýeňijiniň sypatydady. Emma Gaýgysyz hem boýun sallarly däl. Ol gije-gündiz kelle döwdi. Her galanyň gizlin çykalgasy bolşy ýaly, her meseläniň hem gizlin-gizlin çözgütleri bolaýmaly diýip oýlandy. Gaýgysyz täjikleriň ykbalyna ýakyndan bakmak zerurlygyny komissiýa agzalaryna ýatlatdy. Özi täjik bolany üçin Faýzulla Hojaýew täjik problemalary bilen içgin gyzygar we Özbegistan meselesinden az-kem sowaşar öýtdi. Başa barmady. Ol, gaýta, täjikleriň awtonomiýasy pikirine köp ýan berdi. Şonda Gaýgysyz Faýzulla Hojaýewiň milletler hakda aladadan öz şahsyyeti, öz ykbaly, öz gelejegi hakda köp endişe edýänligini bildi. Faýzullanyň Özbegistana jany-teni bilen ýapyşýanynyň syry-onuň Tâjigistan ýaly kiçijik, soýuz respublika boljagy-bolmajagy gümana millete baş bolmakdan Özbegistan ýaly uly döwlete, üstesine Tajigistan hem degişli boljak döwlete, soýuz respublika boljagy gümansyz döwlete baş bolmaga dyzamakdy. Hüt şonuň üçinem Faýzulla Hojaýew Özbegistan tarapynyň bähbitlerine köp ýan berýärdi hem-de özünüň töweregini gallaşyp duran egindeşlerini şu meseläniň öz isleýişleri ýaly çözülmegine ugrukdyrýardy, ýagny täjik hem özbek seslerini bir ýere jemleyärdi. Şuňuň bilenem Orta Aziýa býurosyny öz tarapyna gyşartmagy başarýardy.

Meseläniň beýle ösüsü Gaýgysyzy has aktiwleşdirdi. Emma

Gaýgysyzda Faýzulla Hojaýewiňki ýaly mümkünçilik ýok. Ol ýeke, ol ýalñyz. O gitse, şo derejede ornuny tutjak ýok. Türkmenleriň awtonom oblast ýa awtonom respublika bolmagyna razylaşyp, ýol berişip ýörjekler örân köp. Emma awtonomlygyň derdini çekjek ýene halkdyr, türkmenlerdir. Söwer türkmenjikleridir. Ýo-ok, Gaýgysyz munuň alajyny tapmasa bolmaz.

Respublikalaryň milli bölünüşigini guramagyň meseleleri jemlenilip komissiýanyň gelen netijeleri-planlary 1924-nji ýylyň 11-nji maýynda partiýanyň Orta Aziýa býurosunda garaldy, ara alnyp maslahatlaşyldy we Moskwa-merkeze ýazylyp berildi.

Taryhçy A.Roslýakowyň gürrüňine görä (Muny taryhçy G.Gadelşin tassyklaýar), Gaygysyz: "Partiýanyň Orta Aziýa býurosу özbekparaz syýasat ýöredýär" diýip, meseläni Merkeziň öñünde doly açyklygy bilen goýupdyr. Bu çaklamany OGPU-nyň agentleriniň gizlin habarlary, beýleki çeşmeleriň hazır gizlin saklanýan maglumatlary arkaly doly tassyklap boljakdygyna ynanýaryn.

Diňe bir duýduryp goýmak bilen kanagatlanmajak Gaýgysyz Merkezdäki ähli ryçaglaryny herekete geçirdi. Eger bir mahal bir adamdan, bir wezipeliden peýdalanmaga sâhelce mümkünçilik dörän hem bolsa, ony şo pursat ulanmaga girişdi. Ýaman ýeri, Gaýgysyzyň jübüsü boşdy, galyň jübüli hem ýanynda ýokdy. Faýzulla Hojaýewiň bolsa gurply, oñurgaly maşgalasy bardy. Eger işledeýin diýse, işlederlik pul tapyp biljekdi. "Yaş buharalylar" diýilýän topar onuň arkasynda direnişip durdy. Buhara emiri gaçanda onuň hazynasyndan"ýaş buharalylaryň" ýetdik paýyny alandyklary hakda-da güman edip bolar.

Adamzat iki aýagynda ýöremäni öwreneli bări, berim-berme faktory onuň bir ýanynda elmydama bar ahyry. Şeýle-de bolsa Gaýgysyzyň gaýduwsyzlygy, örän baý guramaçylyk tejribesi, şahsy adamkarçılık mertebesiniň örän belentligi, üstesine-de hut özunuň Merkezde işläp dost-ýar edinmegi köp-köp zatdan üstün çykdy. Faýzulla Hojaýewiň Daşkentdäki guran oýunlary Gaýgysyzyň Merkezdäkiler bilen baglanyşyp guran oýunlaryndan ejiz geldi. Bu işiň şeýle öwrülişiginde milli meselä gös-göni özi garaýan Staline kimiň, neneňsi täsir edeni heniz bize bellî däl. Emma Staline hut Gaýgysyzyň özünüň hat üsti bilen ýüzlenen bolmagy hem bolup biljek zat.

Türküstan federasiýasyny döretmeli diýenleriň pikiri geçmedi. Garagyrgyz soýuz respublikasyny döredip, oňa gazaklary,

gyrgyzlary, galpaktary goşmaly diýenleriň hem pikiri geçmedi. Özbegistan soýuz respublikasyny döretmeli diýenleriň pikiri kabul edildi, ýöne oña türkmenler awtonom oblast, ýa awtonom respublika görnüşinde hem girmediler. Türkmenistan soýuz respublikasy derejesinde guralmaly diýlip planlaşdyryldy. Indi Gaýgysyz Daskentden çykmadı. Her bir pursatda her tüýsli pikir öwrülişiklerine taýýar bolup gezdi. Ykdysady, maliýe, maddy, territoriýa we ilat hasaplary hakda her bir owunjak meselelere hem çekinmän girişdi. 1924-nji ýylyň 12-nji iýunynda partiýanyň Merkezi komitetiniň syýasy býurosy Orta Aziýanyň milli – territorial bölünişigi hakda karar çykardı. 6-njy iýulda täze doredilýän respublikalaryň we oblastlaryň partiýa degişli wagtláýyn milli býurolary döredildi we milli-territorial bölünişige ýolbaşçylyk etmek olara tabşyryldy.

1924-nji ýylyň 9-njy iýulynda Hywa kompartiýasynyň Merkezi komitetiniň ýerine ýetiriji býurosy Hywa respublikasynyň çäklerindäki türkmenleri we olaryň ýasaýan ýerini gelejekki Türkmenistana bermek hakda karar çykardı. Bu türkmenleriň birleşip başlandygyny aňladýan ilkinji buşluk habary ýaly kabul edildi. Şeýle-de bolsa Faýzulla Hojaýew territoriýa göz gyzdymasyny goýmandy we amatly pursat gelse, haka-nähaka bakman, territoriýalary Özbegistanyň hasabyna geçirtmekden çekinmejekdi. Muny gabanjaňlyk bilen synlaýan Gaýgysyz bu soňky aýlaryň güzaplaryndan, zehin ýakmalaryndan, ýolunda gurulýan torlardan halys gerk-gäbe bolupdy. Maksada okgunlylykdan ýaňa nerwler ahyr derejä čenli dartylypdy. Onsoň, gürrünlere görä, (muny taryhçylaram aýdýar) bir galagoply duşuşykda Gaýgysyz ýerinden syçrap turupdyr-da bar gazaby bilen Faýzulla Hojaýewiň ýakasynadan ebşitläp tutup, siltäpdir, soňam başyna agyr ýumruk eňteripdir. Faýzulla Hojaýewem ganygyzgynlyk bilen jogap berip ýetişipdir. Dem salymdan sowaşyp, ýene irginsiz, çekeleşikli, jan ýakyjy maslahaty dowam etdiripdirler. Bu gürrüň ýaşulylaryň, şo ýyllaryň şaýatlarynyň dilinden düşmän, sowaşman şu günlere geldi. Çynmy-ýalanmy hiç zat aýdyp bilmeýärin. Yöne çyn bolsa, o waka şo günleriň neneňsi dartgynlydygyny, ne derejede çylşyrymlaşan-dygyny açık görkezýär. Ahyry, 1924-nji ýylyň 7-nji sentýabrynda partiýanyň Orta Aziýa býurosunda Türkmenistanyň araçäkleri kesgitlenýär.

Gaýgysyz, agyr tupan sowlan ýaly, ilkinji gezek uludan dem aldy. Eýýäm 18-nji sentýabyrda Buhara respublikasynyň

çağindäki türkmen raýonlary ata Watana birleşdirildi. 1924-nji ýylyň 27-nji oktýabrynda SSSR Merkezi Ispolnitel Komitetiniň karary arkaly Türkmenistan Sowet Sosialistik Respublikasy döredildi.

Taryhyň, takdyryň hasap doğrulaýsyna baksayız-la: Türkmenistan SSR-i 27-nji oktýabrdı döredi, Gaýgysyz hem 27-nji oktýabrdı dünýä indi, Garaşsyz Türkmenistan hem 27-nji oktýabrdı döredi. Orta Aziýanyň özbek, gazak, türkmen, gyrgyz, garagalpak, uýgur, täjik halklaryndan 1924-nji ýylда diňe özbek we türkmen halklary soýuz respublika döredip bildiler. Türkmenistanyň soýuz respublika bolmagynda diňe Gaýgysyz, diňe Gaýgysyz sarsmaz gala ýaly berk durdy. Gaýgysyz bolmadyk bolsa, o wagtlar Soýuz derejesinde tanalýan, gezi diňlenýän, halk içinde meşhurlyk gazanan, Gaýgysyzyň ornuny tutup, onuň bitiren işini bitirip biljek ýekeje türkmen ýokdy. Diňe Gaýgysyz Türkmeniň bagtyna yetişen gerçek boldy. Eger Gaýgysyz bolmadyk bolsa, onda Türkmen ykbalyny Faýzulla Hojaýew ýaly başgalar, ýatlar çözərdi. Ykbal-takdyryň özüň ýa janköýeriň kesgitlemese aşyň ýarpasyna bişerdi.

Tükmenistanyň özygtyýarly respublika bolmagyna bütin il bilen bilelikde Gaýgysyz hem begenýärdi. Yöne ol ilden iki esse köp begenýärdi. Türkmen milleti tiz, rahat ýetişer ýaly, kämillik tapar ýaly syýasy şertiň üpjün edilenine begenýärdi. Eger amatly bir pursat gelip soýuzdan çykmaly bolanda-da, awtonom respublikalar ýaly, iki basgaçak ätlemeli däldi. Iru-giç bu soýuzdan çykmaly boljakdygyny weli gümansyz bilyärdi we bu pikiri köňlüň bir burcunda hazırlıkçe gizläp goýupdy. Gaýgysyz hem onuň "sen dur, men öleýin" diýyän pikirdeşleri hem soýuzdan çykmak şeýle bir uzakdaky waka däl hasaplaýardylar. O ýyllar soýuz respublikasynyň soýuzdan çykmak hukugy diňe kagyz ýüzünde galan hem bolsa, ýyllar geçdiğice o hukugy ulanmak umydy inçelenem bolsa, altmyş ýedi ýyldan soñ, 1991-nji ýylда pagyş-para bolan SSSR-den çykmaly bolanda birmahallar Gaýgysyzyň düýrmegi bilen topulyp, ähli kuwwatyny sarp edip gazanan özygtyýarlylyk hukugy derkar boldy, ana şonda şo hukuk işläp başlady. Türkmenistan Gaýgysyzyň alyp beren hukugyny peýdalanylп Garaşsyz boldy. Garaşsyzlygyň gan dökülmän, hiç bir päsgelçiliksiz gelmegi 1924-nji ýylда kesgitlenen ekeni. O ýyllardan bări awtonom respublika bolup galan hem-de milli sostawy beýleki milletler, aýratyn hem rus milleti bilen doldyrylan, milli umytlary ölçürilen halklaryň öñünde örän kyn,

kähalatda çözülmesi mümkün bolmadyk päsgelçilikler goýuldy. Eger türkmenler hem awtonomlykda galan bolsalar, bize-de şol ykbal garaşýardy. Bizem şo batgalykda batyp galardyk.

Ynha, Gaýgysyzyň 1924-nji ýylda diş-dyrnak bolup gazanan özygyýarlylyk hukugynyň ähmiýeti bütin sowet döwründe-de aýdyň duýuldy welin, 1991-nji ýyldaky ykbalyň-takdyryň täze öwrümünde tapylgysyz, hiç zat bilen deñäp bolmajak ähmiýete eýe boldy. Bu hakykata näçe çuň aralaşdygyňça, o hakda näçe köp oýlandygyňça o hakykat barha mizemez derejä ýetýär.

Egerde men Gaýgysyzyň biografy bolsadym, onda onuň ömrünü iki basgaçaga bölerdim: birinji basgaçak-Gaýgysyzyň 1887-nji ýylyň 27-nji oktyabrynda doglan gününden tä 1924-nji ýylyň 27-nji oktyabrynda Türkmenistan soýuz respublika diýlip yylan edilen wagtyna çenli aralyk. Bu esasy, kesgitleýji, iň möhüm, iň aktiw döwürdir. Ikinji basgaçaga bolsa, soňky ömrünü goşardym. Bu döwür hem ähmiýetli, gyzgalaňly, çylşyrymly. Yöne Gaýgysyzyň bu dünýädâki baş missiyasy, baş maksady ömrünüň birinji basgaçagynda hasyl boldy.

* * *

“Türkmenler haýsydyr bir proletar
syýasatyň gurbany bolmaly däldirler”
Gaýgysyz.

“Atabaýewiň gulluk wezipesi her neneň uly
bolsa-da, ol onuň atasynyň mülki däl.”
Gaýgysyz.

1925-nji ýylyň 15-nji fewralynda Aşgabatda açylan Sowetleriň birinji ählitürkmen gurultaýy Merkezi Ispolnitel Komiteti we hökümeti-Halk Komissarlar Sowetini resmi taýdan döretdi.

Elbetde, Gaýgysyz bu taýda hiç bir jedelsiz lider. Emma sowet däplerine görä, heniz ýygnak başlamazyndan has öň o ýygnagyň neneňsi netije bilen tamamlanmalydyggyny ýokarda maslahatlaşyarlar. 0 ýyllar partiýanyň birinjiliginden, mejlisiniň başlygyndan hökümet başlygy has ähmiýetli wezipe hasaplanýanlygy üçin Türkmenistan hökümetine kimiň höđürlenmeliđigi hakda Merkezdäkileriň, aýratyn hem Staliniň deslapdan karara gelendigine söz ýok.

Gaýgysyzyň kandidaturasynyň ýanynda başga kandidatura

bolmadymyka? Gaýgysyz meselesinde kimdir biri Stalini göwnetmeli boldumyka ýa-da hut Staliniň özi öz tanaýan adamsy hökmünde Gaýgysyzyň kandidaturasyny goldadymyka? Bu sowallara hem-de umuman Stalin-Gaýgysyz gatnaşyklaryna gelejek jogap bermeli bolar.

Herniçik bolsa-da Gaýgysyz Türkmenistan hökümetiniň başlygy boldy. O çetinden o çetini çöller, daglar, deñiz we sähralar tutup ýatan örän giň territoriýada ýasaýan ilat neneňsi ýagdaýda?

Türkmenleriň sowat-bilim derejesi-umumy ilatyň ondan birisine hem ýetenok. Kä ýerlerde ondanam az. Mysal üçin, Daşoguz welaýatynda prof. Gaýyp Nepesowyň şaýatlyk edişi ýaly sowat-bilim iň pes derejede.

Türkmenleriň maddy ýasaýış derejesi örän pes. Garyp sözi her ýurtda ulanylسا-da, garypdan garyp bar. Türkmenler sözüň čuň manysyndaky garyplardy. Her halkyň näçe möçberde suwulanýandygyna görä, ýagny öýde we işde ýuwunma-ardynma, iýmit taýýarlama üçin suw ulanyşyna görä o halkyň öý-durmuş, tämizlik medeniýeti kesgitlenip biler. O ýyllar suw gaty az ulanylýar ekeni. Beýleki eşretler hakda aýdyp oturasy iş ýok. Senagat ýörjen-ýörjen ýagdaýda, pagta arassalaýy, çigit ýagyny öndüriji, kiçeňræk fabrikler, nebit çykaryjy az sanly guýular bolmasa, göze gorner ýaly senagat ýok. Halkyň sarp edýän, gündelik ulanýan harytlarynyň ählisi daşardan getirilýär. Elbetde, demir ýol hem-de oña hyzmat edýän kärhanalar bar.

Türkmenleriň bir-birek bilen ynsanlyk gatnaşyklary taýpa-urugçylyk derejesindedi. Gaýyp Nepesow agzalan kitabynyň 42-nji sahypasynda gyzykly bir maglumat getirýär.

1. Taýpa-muňa han baştutanlyk edýär.
2. Uly tire-baş serdar, baş möhürdar başda durýar.
3. Kiçi tire-ýaş serdar ýa-da kiçi möhürdar başda durýar.
4. Urug-beg baş bolýar.
5. Kowum-kethuda başda durýar.
6. Gandüşer-aksakal basda durýar.
7. Garyndaş-ýaşuly baş bolýar.
8. 0jak-maşgala-ata-taşgalabaşy başda durýar.

Jemgyýetimiz şeýle ýagdaýdady, üstesine tebigatymyz hem örän gurak, örän gyzgyn, örän garyp toprakly.

Ynha, Gaýgysyz şeýle ýagdaýdaky döwlete baş boldy. Bu ýagdaýý yazmak bilen türkmen halkmy, öz garagözlerimi hiç-hiç ynjytma, kemsitmek niýetimiň ýoklygyny aýtmak isleyärin. Her bir halkda bolşy ýaly, Türkmen halkynyň hem rowaçlyk, pajarlama asyrlary, ýeňişler-yeňlişler, pese gaçış asyrlary bar.

Türkmenistanyň häzirki territoriýasynda on üçünji asyrdan tä on sekizinji asyryň başyna çenli uzak tümlük, durgunlyk asyrlary boldy. Döwletmämmet Azady, Andalyp, Magtymguly ýaly beýikler halys dargap, ownap barýan halka täze ruh berip, türkmenleriň bütinleý ýitip gitmeginiň öňünü aldylar. Ine, şol içki ösus aňda-beýnidäki oýanyş, bir-birege ysnyşma iki yüz ýyla çekdi. Gaýgysyz ýaly beýik turkmensöýer, watansöýer, topraksöýer şahsyýetiň döremegi üçin iki yüz ýyl öñ toprak hazırlenip başlan ekeni. Toprak beýik ruh topragydy, gedemligi we gahary aradan aýyryp, ähli türkmen çoýunyp biljek ojak döretmek üçin zerur toprakdy, toz-tozana garylyp-sowrulyp giden milletsöýerlik duýgularyna, pikirlerine, umytalaryna täzeden jan berjek toprakdy.

Gaýgysyz hut şeýle ar-namysly topraga kök urup yetisen çynar boldy. Yradylaryça berkedî, silkedikleriçe ýognady, her bir owunjak kökleri hem halk ruhundan nem aldy. Belki, şu ahwallary göz öňünde tutup Gaýgysyza "gudrat bilen dörän» diýendirler.

Hawa, Gaýgysyz gudrat bilen döredi, özi-de türkmen halkynyň gudraty bilen döredi. Her bir halk özüne zerur bolanda öz beýik ogullaryny döredýär. Ýada salyň: Günbatarda iň güýçli imperiýa bolan Wizantiýany ýeňmeli bolanda türkmen halky Alp Arslany döretdi. Ol on müň esger bilen yüz münlük leşgeri kül-peýkun etdi. Eger Wizantiýa imperiyasyny Alp Arslan ýeňmedik bolsa, onda dünyäde türkmenleriň gelejekki takdyryny göz öňüne getirmek kyn bolardy. Ystambyl-Konstantinopol şäheri dünýaniň paýtagty, şäherleriň şasy saýylýarka, Bosfor bogazy dünýaniň strategik taýdan iň ähmiýetli bogazy saýylýarka, olary ele geçirmek zerurlygy dörände ýaş we ok ýaly tiz Fatih (Ýeňiji)

Soltan Mehmet orta çykdy. Eger Konstantinopol we Bosfor bogazy golunda bolmasa, iň uzak ýaşly Osman imperiýasy ýedi yüz ýyllap dowam edermidi?!

Bu gazaply tebigat, bu gazaply ýasaýyş, tükeniksiz alha-çaplyklar, göçe-göçlükler açlyklar, gyrgynçylyklar bu halkyň özünü hem gazaba öwrüpdir. Türkmenler ýüzi agyr, gylygy hyrsyz, gany gyzma bir halka dönüpdirler. Gaýgyzyz Türkmenistan hökümətiniň başlygynyň belent kürsüsinden öz halkyny synlaýardy we bu hakykaty ýatlaýardy. Gaýgysyz öz halkyna belet bolany üçin başga bir hakykaty hem görýärdi: Türkmenler hernäce ganygyzma, hernäce hyrsyz ýüzli görünselerde, olaryň könlüniň çuňunda asyrlar boýy adalatsöýerlik ýitmän galan borly. Şoňa düşünmek zerurdy. Hut şol güýçli adalatsöýerlik bolany sebäpli, Gaýgysyz täze wezipede köp iş bitirjegine umyt edýärdi.

Ynha döwlet, ynha halk!

Nämeden başlamaly?

Ajy doýurjak bolsaň, yalaňajyň egnini örtjek bolsaň, näme etmeli? Okuw-bilime gol bermeli. Dosty, dogany Muhammetguly Atabay bilen birmahallar “Türkmenistan! Türkmenistan!” diýip eden arzuwlary hasyl boldy. Olar şonda ähli ilaty ylymly-bilimli etmek hakda-da göwün ýüwürdipdiler.

“Iýmek-içmekden öň okuw-bilim zerur” diýen Muhammetgulynyn sözlerini Gaýgysyz hiç unutmaýardy.

Ynha, zamany geldi.

Gaýgysyz ilki respublikada bar bolan ylymly adamlary işe çekip başlady, olaryň milletine, syýasy garaýsyna, baý-garyplygyna bakman çekdi. Öň patyşa zamanynda diňe dini okuw bilen meşgullanan ylymly adamlary dünýewi mekdeplerde işlemäge yrdy. Hökümetiň agzalaryna Merkezi okuw jaýlarynda okatmak üçin oglan-gyz seçmäni ündeyärdi we olary Daşkende, Moskwa, Leningrada ugradýardy. Ugradylan her bir talybyň ýagdaýy bilen irginsiz gyzyklanyp, käbiri bilen hat alyşýardy. Ol bu däbini soňky ýyllarda-da goýmady. Soýuz derejesindäki dünýä belli alymlar, az öwrenijiler, medeniýet, sungat wekilleri bilen şahsy duşuşyk gurap, olary dürli ýollar bilen özüne çekip, Türkmenistan bile gyzyklamasyny güýçlendirdi. Az wagtdan

Türkmenistan alymlaryň, ýazyjy-şahyrlaryň, kompozitorlaryň köp üns berýän respublikasy boldy. Gaýgysyz olara bir zatlar öwretjek bolyan, olaryň işine goşulýan biçärelerden däldi. Ol diňe guramaçydy. Muňa respublika gelýänler gaty uly üns berýärdiler hem-de şoňa görä olaryň gözünüň alnynda Gaýgyszyň abraýy göterilýärdi. O döwürler bu örän uly ahmiýete eyedi. Uly-uly ýazyjylar, şahyrlar, kompozitorlar, dürli ugurdaky alymlar, hojalyk pudaklary boýunça inženerler Gaýgyszyň örän berk gylykly, salykatly, paýhasly we beýik medeniýetli bir ynsandygyny bada-bat duýýardylar. Şoňa görä Merkezden gelýänleriň hiçbiri Merkez howasyna buýsanyp, özüni ýokary tutjak bolmaýardy.

Gaýgysyz, döwürdeşleriniň tassyklaýsy ýaly, az geplär eken, emma surnukdryryjy dymma hem däl. Söhbetdeşliklerde gyzykly gep tapmaga ökde eken. Özüni mydama sada we açyk alyp barýar, beýleki işgärlerindenem şuny talap edýän ekeni. Mysal üçin respublikanyň bir yerine çekirtge cozan bolsa, bir ýerde ýer titiräp weýrançylyk bolsa, ähli wakany, ähli hakykaty bolşy ýaly aýtmagy talap edipdir. "Aýbyny ýasyran aýnalma." Gaýgyszyň birine ýaranjaňlyk etmegi ýa-da biriniň Gaýgysza ýaranjaňlyk etmegi hiç-hiç akla sygjak zat däl ekeni. Şoňa görä ýaranjaňlyk, şugulçylyk ýol alyp bilmändir hem-de adamlar öz mertebesini saklamagy öwrenip baslapdyrlar.

Ol döwlete ýolbaşçylyk edip başlandan tireçillige, obaçylliga, garyndaşçylliga we şuňa meňzeş ownukçylliga berk gaýtawul beripdir, şeýle hem özi muňa hiç yagdaýda ýol bermändir. Respublika gelýänleriň biri: "Siziň aslyñyz nireden?" diýip soraýsa-da «Türkmenistanly» diýer ekeni. Ol öz obasyny beýleki obalardan ileri tutup, öz obasynyň ýa goňşy obalaryň adamlaryny öz töweregine jemläp ýören bus-bus ýolbaşylardan däl. Uly dogany Agajan serdaryň Marydaky mülküne batyrnyp bilmän ýörüşlerini görüp, özi baryp mülk yeri garyplara paýlap gaýdypdir.

Gaýgysyz ynsan erkinligine, ynsan mertebesine, her bir terbiýeli adamyň edişi ýaly, örän uly ähmiýet berýär. Hatda duşmanlarynyň hem ynsandygyny unutmaýar. Hut şoňa görä-de respublika gurlanda ýene ýolbaşçy wezipede görnen Halmyrat

Sähetmyrady ýoldan aýyrjak bolup dyzamaýar. Ýogsa H.Sähetmyrat ur diýilse öldürýän communistlerden. Onuň üçin partiýa ähli zatdan ileri, emma partiýanyň aňyrsynda adamlar bardygyny görmeýän kör communist. Onuň özünü alyp barşyny synlasaň, onda ne öz milletine hormat-söýgi bar, ne adaty adamkärçilik normalary saklanýar. Ol maşyn-adam. Ol sözüň diňe harpyny bilyänlerden, sözüň ruhy, söz astyndaky gizlin many oña degişli däl ýaly. Soňa görä her bir meselede Gaýgysyz bilen H.Sähetmyradyň pikirleri caknyşýardy. Munuň hiç bir gümansyz delilini soňraky sahypalaryň birinde okarsyňz.

Öňlerem edişi ýaly, häzirem Gaýgysyz jemgyýetiň agzybirligi üçin jan çekýär. Agzybirligiň hatyrasyna, täze gurlan Türkmenistanyň kuwwatlanmagynyň tarapynda, ol duşmanlaryň, ýa duşmanlara goşulanlaryň günäsini geçmegiň tarapynda. Gaýgysyzyň ýüreginde başdan-aýaga dowam eden belent geçirimlilik bar. Ol bu paýhasly geçirimliligini hiç mahal taşlamady. 1925-nji ýylyň fewralynda bolan gurultaýda günä geçme hakda we Jüneýit han tarapyndan wekilleriň bu gurultaýa getirilmegi hakda jan çeken Gaýgysyzdy.

Eýsem gurultaýyň yz ýany hökümediň karary bilen Jüneýit hanyň adamlaryna un,çaý berilmegine neneňsi düşünse bolar?! Şol gytçylykda halkyň agzyndan kesip, duşmanyňa bir gezek däl, ençeme gezek un,çaý bermek üçin neneňsiräk ýurek gerekligini bir oýlanyň! Ya Gaýgysyz ony öz bähbidi üçin etdimi? Ýok. Ya Jüneýit handan gorkusyna şeýtdimika? Asla, ýok. Diňe jemgyýeti bölmezlik üçin, icki gapma-garşylygy ýumşatmak üçin şeýtdi. Bu Gaýgysyzyň beýik ynsansöýerliginiň alamaty. Üstesine-de ol has uly maksada ýetmek ýolunda, ýagny Türkmenistany aýratyn döwlete owürmek ýolunda Jüneýit hana köp umyt etmese-de onuň yzyna düşüp ýörenleri özüne çekmek umydy bardy.

Ynha, Türkmenistanyň hökümet başlygy bolanda Gaýgysyzyň şeýle sypatlaryny, şeýle häsiýetlirini il synlapdy. Ol respublikadaky ýolbaşçylaryň arasynda iň köp tejribelisidi we elbetde, wezipä adam seçmekde ol aňsat-aňsat ýalňışmaýar. Ýanyp duran ot ýaly şöhleli, ýiti hem örän paýhasly gözleri bilen içgin bakdygy seniň kimdigiňe göz ýetiriberýär. Soňra işde synap görýär. Ol bir işgär hakda bir netijä geljek bolsa, töwerekdäkileriň

hyşy-wyşysyna ynanmaz, gybat gürrüňlerini diňlemez, işiň netijesine gol berer.

Gaýgysyza bagly bolsa, para-peşgeş arkaly ýa başga bir kümürsük ýollar bilen wezipä geçmek mümkün däl. Şoňa görä Gaýgysyza bu ýollary ulanjak bolýanam ýok ekeni. İş başarmaýan kim bolsa-da, haýsy milletden bolsa-da, neneňsi uly wezipeli, hatda özünden ýokardaky wezipeli bolsa-da, aýbyny göni yüzüne aýdýan ekeni. Ol jentlmenlerçe açık ekeni, onsoň: "Sen şu wezipäni zaýalap ýörme-de özün gidäýsene" diýip sypaýylyk edýän ekeni. İş başarmaýan şonda-da wezipä ýapyşyp ýatsa, alajyny tiz tapýar. I.I.Mejlauk bilen şeýle waka ýuze çykypdyr. I.Mejlaukda uniwersitetiň iki diplomy bar. İş tejribesi hem dürli taraplaýyn. Uly zawodyň direktory, tutuş Türküstanyň pagta senagatyna ýolbaşçy bolan, partiýanyň Orta Aziýa býurosynyň agzasy bolan adam. Merkez I.Mejlaugy goldaýar we oňa Türkmenistan Kompartiýasynyň MK-nyň sekretary wezipesini berýärler. Emma onuň ýerli ýagdaýy bilmeýänligini, bilmekçi hem däldigini, işgärler bilen işleşip bilmeýändigini, täze döwrüň täze talaplaryny berjaý etmeýändigini, şeýle ýagdaýda ýolbaşçy bolup bilmejekdigini Gaýgysyz tiz duýyar. Hiç gypynçsyz herekete geçir. "Siziň iberen adamyňz Türkmenistana ýolbaşçylyk ederden ejiz, şonuň üçin ony yzyna çagyrmagyňzy towakga edýarin diýip, ýokarky ýolbaşçylara habar berýär. Işıň öñküligine galyberjegini bilende ýaňadan, has köp deliller tapyp dyzap başlaýar. I.Mejlauk yzyna çagyrylyar.

Umuman, Gaýgysyz partiýanyň Orta Aziýa býurosyna we respublikanyň partiýa guramasyna merkezden, üstesine-de başga milletden ýolbaşçy iberilmegine gizlin garşylyk görkezipdir. Merkez şeýtmek bilen ýerdäkilere ynanmaýandygyny açık görkezipdir. Onsoň Gaýgysyz dagy I.Mejlaugy aýrangoňlar, merkezden soraman, ýerli kadr bolan Annaguly Artykowy partiýa sekretarlygyna belleýärler.

Dowamy bar >> Edebi makalalar